

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA

FACULTATEA DE STUDII EUROPENE

**ȘCOALA DOCTORALĂ „PARADIGMA
EUROPEANĂ”**

**MODALITĂȚILE ȘI LUMILE POSIBILE (LOGICĂ,
EPISTEMOLOGIE, ONTOLOGIE)**

-rezumat-

COORDONATOR:

Prof. univ. dr. ANDREI MARGA

DOCTORAND: MIHAI RUSU

CLUJ-NAPOCA

2012

Cuprins

Introducere	4
Capitolul 1. Studiul formal al noțiunilor modale. Repere	10
1. Studiul modalităților înaintea epocii clasice a logicii modale.....	10
1.1. Modalitățile înainte de C. I. Lewis.....	11
1.2. C. I. Lewis – nașterea logicii modale moderne.....	14
1.3. Contribuția lui Carnap.....	19
1.4. Jónsson și Tarski.....	21
1.5. Prior.....	23
2. Epoca clasică a logicii modale. Kripke și Hintikka.....	25
2.1. Revoluția kripkeană.....	25
2.2. Hintikka.....	30
2.3. Probleme filosofice și controversate asupra întâietății.....	31
2.4. Cele mai importante sisteme modale.....	35
3. După cincizeci de ani.....	37
3.1. Completitudine, modele canonice, filtrare.....	38
3.2. Aplicații și extinderi.....	42
4. Contribuții românești importante în domeniu.....	46
Capitolul 2. Coordonate ale dezbaterilor filosofice din jurul logicii modale	48
1. Distincția <i>de dicto-de re</i>	48
2. Identitatea transmندانă.....	49
3. Proprietăți esențiale.....	51
4. Actualism vs. posibilism.....	57
5. Criticile lui Quine.....	64
Capitolul 3. Lumile posibile și dificultățile lor	71
1. Introducere.....	71
2. Teoria lui Adams și cele două paradoxuri.....	73

3. Plantinga despre modalitate. Obiecții.....	93
4. Concluzii.....	96
Capitolul 4. Necesitatea metafizică.....	99
1. Considerații asupra unei teorii semantice kripkeene.....	100
2. Cele două rute ale lui Kripke către necesitatea a posteriori.....	104
3. Un argument epistemologic împotriva necesității a posteriori.....	114
4. Ce mai rămâne din necesitatea metafizică? O primă aproximare.....	120
5. Necesitatea naturală – esențialism științific și humeanism.....	133
6. Despre anti-humeanism.....	138
7. Este necesitatea naturală necesitate metafizică?.....	143
8. Câteva concluzii despre necesitatea naturală.....	156
Capitolul 5. Sistemele formale și filosofia.....	159
1. Introducere.....	159
2. Cocchiarella – necesitatea formală kripkeană are conținut.....	162
3. Semanticile lumilor posibile – soluții formale pentru probleme formale (Ballarin și Burgess).....	165
4. Critica lui Hintikka și Sandu. Aspecte formale și filosofice.....	196
5. Clarificări în ce privește noua teorie a referinței și conceptele sale pivot...219	
6. Concluzii.....	221
Capitolul 6. Epistemologia modală.....	226
1. Introducere.....	226
2. Exemple anti-referențialiste.....	228
3. O cunoaștere înșelătoare?.....	238
4. Din nou despre adevărurile necesare a posteriori.....	241
5. Bidimensionalismul.....	246
Concluzii.....	271
Bibliografie.....	281

CUVINTE-CHEIE:

logică modală, necesitate, posibilitate, teoria referinței, semnificație, nume proprii, descripții definite, metafizică modală, epistemologie modală, semanticile lumilor posibile, esențialism, semantici bidimensionale.

REZUMAT:

Lucrarea de față conține în primul rând o evaluare critică detaliată a stadiului actual al investigației din metafizica și epistemologia modală, iar în sens mai larg, a dezbaterilor filosofice ocazionate de elaborarea și dezvoltarea semanticilor lumilor posibile pentru sisteme modale. Această evaluare este realizată în vederea justificării unei abordări non- sau cvasi-realiste în privința necesității reale, abordare ce poate fi apoi conturată în diverse moduri, cum ar fi empirismul sau filosofia transcendentă. O teză importantă pe care o susținem este că distincțiile modale ale lui Kripke au contribuit la configurarea unui cadru teoretic care asumă principii robuste în privința necesității reale (opțiune care era până atunci minoritară și lipsită de forță), dar ideile lui Kripke nu pot fi considerate argumente împotriva unor abordări non-realiste sau internaliste în privința modalității, dacă acestea sunt bine întemeiate din punct de vedere filosofic. Contribuția metafizică și epistemologică a lui Kripke este atunci în primul rând precizarea coordonatelor generale ale unei perspective de ansamblu asupra modalităților ce afirmă existența unei necesități reale, care face parte din lume și din felul în care funcționează aceasta. Contribuția majoră a lui Kripke în filosofia limbajului este, după cum știm, respingerea sau cel puțin punerea serioasă în dubiu a teoriilor descriptiviste ale numelor proprii și poate ale termenilor pentru genuri naturale. Deși teorii descriptiviste, fie ale semnificației, fie ale referinței, au fost elaborate și după publicarea lucrării *Numire și necesitate*, ele au trebuit să țină cont de argumentele foarte puternice prezentate în aceasta și de distincțiile și clarificările propuse de Kripke. În ce privește precizarea unui punct de vedere metafizic și epistemologic contrar celui care se poate desprinde din lucrarea mai sus menționată, acesta va trebui desigur să răspundă viziunii kripkeene, dar nu este – credem – constrâns în aceeași măsură de ea. Acest lucru înseamnă că se pot oferi în mod corespunzător și alte răspunsuri celor două întrebări fundamentale ale lui Dummett: care este sursa necesității și cum o putem cunoaște? Scopul tezei noastre este de a investiga meritele și dificultățile diverselor răspunsuri care pot fi oferite acestor întrebări.

În introducere am fixat cadrele generale ale demersului, accentuând rolul important avut de ideile exprimate de Kripke în *Numire și necesitate* în recenta turnură metafizică a

filosofiei analitice. Orice doctrină metafizică ce reclamă o descendență din tezele metafizice ale lui Kripke va fi esențialistă, adică va considera că există proprietăți necesare non-triviale ale lucrurilor, altfel este greu de văzut cum ar mai putea fi loială sursei sale. Esențialismul științific sau concepția lui Fine după care temeiul oricărui tip de necesitate stă în natura lucrurilor considerate sunt continuatoare ale tezelor metafizice kripkeene. La extremă avem propunerea lui Shalkowski (care nu face decât să radicalizeze o intuiție kripkeană) că toate tipurile de necesitate sunt generate de realitate, inclusiv necesitatea logică, care este doar adevărul cu cel mai ridicat grad de generalitate, în virtutea naturii tuturor obiectelor și proceselor din lume. Un asemenea punct de vedere ne-a permis să sesizăm încă de la început importanța reperului ales în explicarea modalității, fiindcă un concept robust de necesitate reală pare să conducă aproape inevitabil către concluzii similare cu cele ale lui Shalkowski, după cum dacă pornim de la poziția subiectului cunoscător, există o tendință foarte greu de evitat, ilustrată de altfel de această lucrare, de a considera facultățile sau structurile noastre cognitive ca fiind responsabile pentru existența necesității.

Capitolul 1 cuprinde o inevitabilă trecere în revistă celor mai importante noțiuni ale logicii modale moderne. Am ales în realizarea acestui demers o perspectivă istorică, estimând că este mai important și mai interesant din punct de vedere filosofic să se arate felul în care s-au dezvoltat anumite idei și moduri de abordare. Cele mai importante încercări dinaintea epocii clasice a logicii modale sunt cele ale lui C. I. Lewis, Carnap – ambii tratând necesitatea exclusiv ca necesitate logico-lingvistică –, Jónsson și Tarski, care au anticipat semantica model-teoretică a lui Kripke, și Prior, care este primul cercetător care a folosit o relație binară (de accesibilitate) într-un context modal. Momentul de maturitate al logicii modale a fost atins prin publicarea semanticii model-teoretice a lui Kripke, care a permis realizarea unor demonstrații de completitudine pentru sisteme modale, și ale unor contribuții similare ale lui Hintikka la sfârșitul anilor '50 – începutul anilor '60 ai secolului trecut. Asupra celor mai importante contribuții ale celui dintâi ne-am oprit mai în detaliu, amintind și analizând și posibilele lor articulații filosofice. Capitolul întâi se încheie cu o trecere în revistă a dezvoltărilor ulterioare epocii clasice a logicii modale și cu o caracterizare a stadiului actual al cercetării în domeniu, în care amintim și faptul deloc lipsit de semnificație că investigația formal-metafizică nu a ținut pasul cu alte domenii ale logicii filosofice care folosesc semantica Kripke, adică logica modală aletică și interpretarea sa tradițională, la fel ca aplicarea logicii modale la probleme metafizice, sunt astăzi într-un însemnat recul. Am amintit, de asemenea, în primul capitol câteva importante contribuții ale cercetătorilor români în domeniu.

În capitolul al doilea, am realizat o caracterizare succintă a principalelor noțiuni filosofice și a celor mai importante controverse care au fost generate sau resemnificate de investigația logico-filosofică a noțiunilor modale. Între acestea, menționăm dificultățile legate de analiza proprietăților esențiale, care au dus la propunerea ca esența să fie considerată noțiunea fundamentală, iar necesitatea să fie analizată pornind de la natura lucrurilor, și disputa actualism-possibilism, care se poartă asupra răspunsurilor acceptabile pentru întrebarea ce statut ontologic să acordăm obiectelor (doar) posibile. În ce privește ultima chestiune, am conchis că această întrebare nu se mai pune la fel de imperativ dacă nu luăm în serios ideea că frameworkul lumilor posibile oferă o analiză veritabilă a noțiunilor modale.

Pentru un asemenea punct de vedere am argumentat în capitolul 3, unde am arătat că analiza modalităților prin lumi posibile este inevitabil circulară, întrucât trebuie să se întemeieze pe o explicație anterioară a separației operate între lumile care sunt posibile și cele care nu sunt. Acest argument nu afectează chiar toate teoriile lumilor posibile, realismul modal (sau posibilismul extrem) al lui David Lewis rămânând imun prin faptul că pentru acest gânditor lumile posibile sunt concrete, existând exact la fel ca lumea noastră. Dar demersul lui Lewis va avea alte probleme, între care cea mai importantă este tocmai dispariția forței modale a acestui tip de adevăruri într-un model de gândire a lumilor posibile inspirat de o perspectivă humeană asupra realității și raportului acesteia cu cunoașterea. Dacă analiza noțiunilor modale în termenii lumilor posibile este în mare parte compromisă (Kripke pretinde că nu a susținut niciodată o asemenea idee), rămâne de discutat dacă un asemenea cadru conceptual nu ne oferă o iluminare a adevărului modal și a felului în care funcționează argumentele noastre modale. Dar chiar și o asemenea propunere modestă trebuie interogată. În acest demers, ne-am folosit de un paradox russellian identificat de Jubien în orice analiză a noțiunii de judecată prin intermediul mulțimilor de lumi posibile (Stalnaker sau Jackson sunt adepții unei asemenea perspective). Concluziile spre care înclină Jubien resping chiar și ideea destul de inofensivă a iluminării gândirii modale cu ajutorul lumilor posibile, care ar permite păstrarea semanticilor lumilor posibile cu condiția integrării unei concepții non-realiste în ce le privește. Am arătat totuși că aceste concluzii sunt prea tari. Argumentul forte al lui Jubien este reprezentat de analiza extensională a judecăților prin mulțimi de lumi, care ar duce la o paradoxală mulțime a tuturor propozițiilor, dar într-un anumit sens acest demers spune prea mult, iar în altul prea puțin. Adică: în primul rând, după cum sesizează și cel care l-a inspirat pe Jubien, Russell, paradoxul mulțimii tuturor judecăților este fundamental, afectând întregul edificiu logic, deoarece fiecare element din mulțimea tuturor judecăților este conectabil cu o nouă judecată de tipul *X crede că...*, astfel încât această problemă nu este specifică

semanticilor lumilor posibile. Apoi, se poate arăta că, atât la nivel formal, cât și la nivel filosofic, teorii ale lumilor posibile – inclusiv teoria lui Adams, analizată de Jubien – au mijloacele de a evita o construcție a paradoxalei mulțimi a tuturor judecăților, și în ipostaza de mulțime putere a mulțimii tuturor lumilor posibile, și în cea de mulțime a tuturor judecăților adevărate din lumea actuală și a negațiilor lor. Așadar, lumile posibile pot fi folosite în continuare, dar cu anumite rezerve. Un actualist este obligat să se declare suspicios față de un asemenea demers și pare, de asemenea, constrâns să asume o concepție mult mai robustă despre natura judecăților. Extensionalistul este confruntat, în schimb, cu lipsa de plauzibilitate a principiilor posibiliste către care este condus. Mulți filosofi au renunțat la ideea unei analize a modalităților prin lumi posibile, dar au păstrat ideea că noțiunile model-teoretice care compun semanticile Kripke furnizează în alt fel mijloacele unei interpretări adecvate. O asemenea poziție poate fi identificată în cadrul actualismului model-teoretic, care susține că nu contează ce conținut au modelele considerate – tot ce este important pentru o explicație a modalităților este forma modelelor-Kripke, despre care va trebui să presupunem că reproduce cumva forma modală autentică. Am văzut că nici în acest caz nu se poate vorbi despre o analiză, ci cel mult despre o iluminare a noțiunilor modale. Forma adevărului modal este reduplicată în structurile model-teoretice, dar sesizarea acestei corespondențe presupune din nou o familiarizare anterioară cu natura gândirii modale. Tendința către purificarea de conținut a entităților model-teoretice compromite ideea unei interpretări adecvate, adică una care să facă manifest un conținut explicativ profund, și trimite, în schimb, înspre ideea că noțiunile modale sunt primitive sau oricum se află mai aproape de fundamentele gândirii decât lumile posibile, deci vor fi imposibil de explicat prin intermediul acestora. Utilitatea aparatului conceptual furnizat de semanticile și teoriile lumilor posibile ar fi atunci că acestea ne arată gândirea modală la lucru, că scoate foarte bine în evidență particularitățile ei, chiar dacă nu le explică. Dar în acest caz, multe dintre controversele filosofice care au animat spațiul teoretic al logicii modale, dintre care ne-am preocupat cel mai mult de disputa actualism-possibilism, pot fi considerate nesubstanțiale.

Singurul model filosofic viabil care ne poate oferi o formă robustă de necesitate metafizică este esențialismul. Punerea în discuție a esențialismului este sarcina propusă în capitolul al patrulea al tezei. Orice doctrină care susține că lucrurile au proprietăți necesare non-triviale și aceste proprietăți sunt independente de cunoașterea noastră este o formă de esențialism. Kripke și alții cred că o proprietate necesară non-trivială este una care generează un adevăr necesar a posteriori. Problema noastră este cu aceste presupuse adevăruri necesare a posteriori privite dintr-o perspectivă în mod primar epistemologică, adică un punct de vedere

care privilegiază poziția subiectului cunoscător. Credem totuși că această nouă (de fapt, veche) așezare a principalului punct de reper nu este singura perspectivă care ne permite să sesizăm că avem o problemă atunci când încercăm să explicăm felul în care recunoaștem necesitatea reală, ci doar cea mai adecvată cale de a vedea acest lucru. Soames crede că putem găsi două rute către necesitatea a posteriori în lucrările lui Kripke și doar cea esențialistă este corectă. Acest filosof apără un punct de vedere referențialist, conform căruia obiectul denotat reprezintă unicul conținut semantic al unui nume. Astfel, Soames respinge ideea că enunțul necesar de identitate „Hesperus este Phosphorus” este a posteriori, întrucât cei doi termeni au același conținut semantic. Orice identitate simplă între expresii rigide poate fi cunoscută a priori, deci conform oricărei teorii tradiționale a aprioricității, este a priori. Singura rută acceptată de Soames către necesitatea a posteriori este cea esențialistă. Am arătat însă că și această construcție are probleme serioase cel puțin dacă, asemenea lui Soames, vom considera posibilitatea metafizică drept specie a posibilității epistemice. Soames dă următoarea explicație pentru felul în care ajungem la necesitatea a posteriori: suntem într-un anumit moment într-o stare de ignoranță asupra posesiunii unor proprietăți de către un anumit obiect. Avem deci mai multe posibilități epistemice, unele incompatibile, despre acel obiect, care determină la rândul lor câte un sistem de necesitate și posibilitate reală. Descoperim că acel obiect are o anumită proprietate sau stă într-o anumită relație și prin reflecție filosofică a priori ajungem la concluzia că această proprietate sau relație este esențială pentru acel obiect, adică nu îi poate lipsi dacă el există. Alegem astfel unul dintre sistemele de posibilitate reală care era mai înainte posibil din punct de vedere epistemic și le eliminăm pe celelalte. Deci judecata care redă atribuția proprietății respective obiectului considerat este un caz de adevăr necesar a posteriori. Am emis mai multe îndoieli față de această argumentație filosofică. Aici vom rezuma doar principalele coordonate ale contraargumentului nostru. Ideea este că prin descoperirea presupusei proprietăți esențiale nu eliminăm niciodată celelalte posibilități epistemice, ci eventual modificăm greutatea pe care o atribuim acelor ipoteze. Necesitatea metafizică pare să nu poată ieși din sistemul posibilității epistemice, aceasta pentru că necesitatea epistemică robustă pare să nu existe. Contraexemple de tip humean pot fi înaintate în continuare pentru enunțurile de legi naturale, care conțin termeni pentru genuri naturale, la fel cum se pot imagina contraexemple și pentru proprietăți esențiale intuitive de genul celor propuse de Kripke. Răspunsul dat de acesta ar fi că nu ne imaginăm aceleași lucruri sau genuri naturale atunci când ne imaginăm presupusele contraexemple la adevărurile necesare. Dar întrebarea pe care o punem atunci este: cine decide acest lucru? Cine poate determina ce (putem să) concepem și ce nu? Un răspuns care se bazează pe ideea unei analize filosofice sau

a unor intuiții constrângătoare este, credem, nesatisfăcător, întrucât există analize filosofice care duc la concluzii contrare, iar intuițiile noastre diferă sau pot fi respinse, în orice caz, nu sunt un ghid complet de încredere. Dacă nu există nicio diferență de natură între necesitatea metafizică și cea epistemică (și s-ar părea că nu este, fiindcă nu avem nicio facultate specială pentru a sesiza necesitatea metafizică), atunci cele două vor merge în continuare împreună. Ce era posibil din punct de vedere conceptual rămâne posibil și din punct de vedere metafizic sau recunoașterea unei necesități metafizice înseamnă recunoașterea imediată a unor constrângeri asupra modurilor noastre de reprezentare, dar o asemenea constrângere este a priori.

Respingerea rutei lui Soames presupune doar ideea destul de greu de pus la îndoială că nu există o sentință definitivă asupra unui anumit fragment de cunoaștere, după care acesta este a priori sau a posteriori. Chiar dacă un adevăr necesar a fost descoperit empiric, el poate fi cunoscut de unii utilizatori ai limbajului în mod a priori, ba chiar s-ar părea că argumentele lui Kripke conduc la teza că ele trebuie cunoscute astfel. Ne-am preocupat în același capitol de posibilitatea construirii unui model cvasi-esențialist care să integreze această rezervă epistemologică fundamentală. Descoperirea adevărilor necesare ar trebui să impună o constrângere a priori asupra reprezentărilor noastre, dar s-ar părea că aceasta este nerealistă, mai ales întrucât ea se impune în ambele sensuri ale axei temporale, și retrospectiv, și proiectiv. În plus, un model cvasi-esențialist de tipul celui propus este inacceptabil atât pentru millian, întrucât presupune asocierea unui conținut descriptiv cu presupușii termeni direct referențiali ai limbajului (asociere cauționată în diverse forme de Føllesdal, Hintikka și Sandu, Chalmers sau Jackson, dintre autorii analizați în lucrarea de față), cât și pentru cel care vrea să susțină un concept solid de necesitate metafizică, întrucât aceasta este transformată într-un fel de necesitate a priori *post factum*.

După această serioasă punere în discuție a necesității metafizice, nu putea fi evitată întrebarea dacă această noțiune nu se reflectă în studiile formale ale lui Kripke, dacă nu cumva logica modală în tratamentul semantic al acestuia este fundamental viciată de o interpretare inadecvată a modalităților, așa cum afirmă Cocchiarella, Hintikka și Sandu și Lindström. Acest punct de vedere a fost respins în mod convingător în capitolul al cincilea, cu ajutorul contribuțiilor lui Ballarín și Burgess. Semanticile model-teoretice ale lui Kripke oferă nu o teorie a semnificațiilor modale, ci o caracterizare algebrică a sistemelor considerate în termenii precizării condițiilor de adevăr ale propozițiilor modale, care permit definirea unor noțiuni de validitate corespunzătoare și obținerea rezultatelor metalogice relevante. Modificările aduse de Kripke în studiile publicate în 1963 sunt realizate din considerente tehnice, introducerea relației binare oferind generalitatea de care era nevoie pentru precizarea

condițiilor de adevăr ale propozițiilor modale în diversele sisteme modale normale tratate, și nu un presupus conținut metafizic indezirabil, așa cum afirmă Cocchiarella. Ballarin a arătat, de asemenea, că există două modele de interpretare a modalității în *Numire și necesitate*, unul fiind modelul esențialist deja amintit, iar celălalt o paradigmă model-teoretică, adică o viziune combinatorială a posibilității conform căreia este posibil tot ce este permis din punct de vedere formal (prezentă în exemplul zarurilor). Am arătat că există motive semnificative pentru a nuanța analiza lui Ballarin, întrucât această a doua perspectivă asupra modalităților nu se desprinde în mod atât de evident din considerațiile lui Kripke, la fel cum diferențele dintre cele două optici nu sunt atât de clare. Dar realizând acest lucru, trebuie să concedem că există o lejeritate sau lipsă de rigoare teoretică destul de evidentă în explicarea filosofică a necesității propusă de Kripke. Credem totuși că exemplul zarurilor este oferit mai degrabă pentru a justifica o perspectivă minimalistă asupra lumilor posibile decât pentru a avansa o analiză maxim permisivă a posibilității.

Legătura dintre dezvoltările formale și filosofie poate fi realizată și în celălalt sens, nu doar de la filosofie înspre formalisme, ci și de la soluțiile formale la cele filosofice, așa cum încearcă Hintikka și Sandu. Am realizat o analiză detaliată a contribuției celor doi gânditori la problemele discutate și deși am fost de acord cu unele teze, am exprimat rezerve serioase față de altele, în special față de ideea de bază care se desprinde din studiul propus, aceea că o bună parte dintre soluțiile inovatoare ale lui Kripke în filosofia limbajului sunt rezultatul direct al dificultăților formale cu care acesta s-a confruntat. Or, cum există și alte soluții formale ale acestor dificultăți, multe dintre elementele de noutate ale contribuției filosofice a lui Kripke, între care rigiditatea numelor proprii, sunt lipsite de temei, cred Hintikka și Sandu. Nu negăm desigur că travaliul formal l-a adus pe Kripke la sesizarea anumitor probleme și investigarea unor forme posibile de a le răspunde. Acest lucru este recunoscut de Kripke însuși. Ceea ce este destul de discutabil este însă că aceste soluții sunt arbitrare sau artificiale, opinia noastră fiind că ele sunt generate de o reflecție destul de pătrunzătoare (chiar dacă se poate admite că nu este complet adecvată) asupra naturii limbajului și a modului în care anumite expresii sunt folosite. Kripkeanul are destule mijloace filosofice la îndemână pentru a răspunde unora dintre criticile propuse de Hintikka și Sandu, cum ar fi aceea legată de necesitatea identității, dar este adevărat că pentru aceasta are nevoie să folosească o anumită paradigmă filosofică.

Se poate totuși argumenta că o constrângere epistemică de tipul celei propuse în modelul cvasi-esențialist din capitolul al patrulea este nerealistă. Reflecția asupra acestui fapt reactivează problemele epistemologice fundamentale care nu sunt rezolvate într-o abordare realistă a modalității. Capitolul al șaselea este o investigație cumulativă și critică a încercărilor

propuse dintr-o perspectivă orientată în primul rând internalist de a răspunde întrebării cum putem recunoaște necesitatea. A răspunde simplu și nereflectat că recunoaștem necesitatea prin consultarea intuițiilor sau analiză filosofică este nesatisfăcător deoarece există intuiții și analize antirealiste în privința necesității. Un framework humean generalizat continuă să rămână cea mai viabilă paradigmă a necesității reale. De asemenea, cercetarea aspectului epistemologic în al șaselea capitol a fost legată în mod direct cu filosofia limbajului, încercându-se o reconsiderare și o regândire de pe pozițiile unei toleranțe maxime a rolului și naturii așa-numitelor expresii referențiale. Am conchis că o contextualizare a investigației filosofice asupra modalității în maniera propusă de Lewis este coerentă și utilă, dar nu rezolvă nici ea problemele epistemologice fundamentale, ci ne arată doar cum de le putem ignora de obicei. De asemenea, nici bidimensionalismul, chiar în cele mai ambițioase și interesante variante, nu face decât să ilustreze sau să exprime în modele semi-formalizate coexistența a două perspective filosofice asupra modalității și asupra rolului anumitor expresii în limbaj, fără să le unifice în mod real.

Dar aceste concluzii evidențiază din nou faptul că rezervele fundamentale ale lui Quine rămân de actualitate. Dacă există o problemă cu logica modală, atunci aceasta este una de ansamblu și privește tocmai interpretarea filosofică generală (clasică). La ce bun discursul modal, în variantă filosofică și formală? Desigur, una dintre considerațiile asupra cărora am insistat este că, privită ca disciplină formală acum independentă de problemele pentru a căror soluționare a fost dezvoltată, logica modală nu mai are nevoie de o întemeiere filosofică. În schimb, problema fundamentală re apare dacă asumăm în continuare faptul că discursul modal este adecvat din punct de vedere filosofic. Existența unui instrumentar formal suficient de puternic și de versatil pentru tratarea noțiunilor modale ar putea să fie un stimulent în această direcție. Care sunt așadar opțiunile care îi rămân filosofului cu preocupări sau afinități logice care vrea să se preocupe de modalități? Cea dintâi este să îmbrățișeze complet o formă de esențialism, fie ea mai mult sau mai puțin robustă. Necesitatea *simpliciter*, absolută, care provine din natura lucrurilor este conceptul-pivot al unei opțiuni teoretice pe care o putem numi fără rezerve *interpretarea metafizică a necesității*. Această înțelegere a necesității poate fi folosită pentru a întemeia o paradigmă explicativă non- sau chiar antiempiristă în care până și necesitatea logico-lingvistică este explicată, după cum am văzut în abordările lui Shalkowski sau Ballarin, ca un caz special al necesității reale (adică al necesității care provine din realitate). Dar mulți filosofi ai tradiției naturalist-empiriste, care este una dintre sursele filosofiei analitice, ar putea protesta vehement (și unii o și fac, de exemplu, Sidelle) împotriva unei asemenea interpretări. După cum am văzut, la rigoare, esențialismul nici măcar nu este

dependent de un concept robust de necesitate metafizică, dar atunci este o doctrină filosofică lipsită de forța pe care ar avea-o atunci când acceptăm fără rezerve existența necesității reale. Problemele epistemologice legate de recunoașterea necesității metafizice nu pot fi totuși ignorate.

Opțiunea noastră pentru o interpretare cvasi-realistă a necesității în stilul lui Blackburn poate fi apropiată de filosofia transcendentă, care pare să înregistreze și ea în ultimii ani o reabilitare în cadrul tradiției analitice. Ce înseamnă acest lucru? Aparent, o concepție cvasi-realistă asupra modalității susține încă o dată distincția dintre posibilitate metafizică și posibilitate epistemică. Adevărurile necesare sunt așa fiindcă noi avem probleme în a concepe negațiile lor, dar aceasta nu înseamnă că în realitate nu pot exista contraexemple, deci posibilitățile metafizice le depășesc în teorie pe cele epistemice. Dar ce tip de modalitate metafizică propune o asemenea abordare? O minimă reflecție ne arată că posibilitățile metafizice care depășesc capacitățile noastre cognitive pot și să existe, și să nu existe, *for all we know*. Singurul ghid care ne rămâne în continuare în privința posibilității este abilitatea noastră de a concepe sau reprezenta. De aceea, posibilitatea metafizică are un statut fragil atunci când se presupune că ea există în afara cunoașterii, similar cu lucrul în sine kantian. Necesitatea interpretată ca eșec al nostru în întreținerea ipotezelor opuse poate fi apropiată de un cadru de gândire transcendentă prin presupuziția naturală că facultățile noastre, inputul acestora în felul în care experimentăm și concepem lumea determină ce ne apare ca necesar și ce nu. De asemenea, o concepție cvasi-realistă asupra necesității reale poate susține o segmentare de tip clasic între adevăruri necesare în sens tare și adevăruri necesare în sens slab. Din prima categorie fac parte acele adevăruri necesare care țin de natura și structura facultăților noastre, cum sunt adevărurile matematice sau cele logice, a căror negație nu o putem întreține în niciun fel în mod serios, iar din a doua presupusele adevăruri necesare empirice, adică adevărurile cu conținut empiric, dar care se bazează pe principii a priori sau ipoteze generale despre natura lumii și a experienței, cum sunt poate necesitățile generate de intuițiile kripkeene sau legile naturale. În al doilea caz, dificultatea întâmpinată atunci când examinăm contraexemplele propuse este o formă de perplexitate, dar pare să avem o înțelegere, fie ea și minimă, a unor cazuri în care ele ar putea fi adevărate. Doar că în mod normal, asemenea ipoteze sunt prea îndepărtate sau prea revoluționare pentru a putea fi luate în considerare în mod serios. O noțiune tare de proprietate esențială este greu de susținut în mod adecvat, o abordare recentă cum este cea a lui Mackie propunând ca la nivel fundamental „distincția invidioasă” să fie gândită în termenii importanței sau asemănării relevante cu

cazurile actuale. Rămân deschise pentru abordări modale mai robuste (dar nu în sens clasic) concepte cum ar fi necesitatea naturală, consecința logică sau noțiunile epistemice.